

Genderová dimenze učebnic občanské výchovy pro základní školy

Sandra BONKOVÁ, Denisa LABISCHOVÁ

Gender dimension of Civics textbooks for lower secondary schools

Abstract: The study focuses on the gender dimension in education and presents the results of qualitative content analysis of six sets of Civics textbooks for lower secondary schools in terms of gender correctness perspective. The analysis was guided by a set of criteria, concerning the choice of subject topics, presentation of social groups, selected illustrations and examples and linguistic form of text. Professional lives of men and women, their leisure time activities, family and partner life, description of appearance, generalized statements and influential women of the past and present from the various fields of cultural and public life were also observed. Qualitative analysis was complemented by an analysis of the occurrence of specified elements.

Key words: Content analysis of textbooks, Gender correctness, Civics education.

V posledním desetiletí je pozornost genderových studií stále intenzivněji upřena na mnohohrstevné působení školy v procesu genderové socializace a formování genderové identity žákyň a žáků. Diskutovány jsou také otázky týkající se feminizace českého školství, nerovného odměňování pedagogických pracovníků (zřetelného zejména u vedoucích

funkcí), problémů spjatých s nejrůznějšími aspekty pedagogické komunikace a hodnocení úspěšnosti školní mládeže. Do popředí zájmu se dostává rovněž genderová korektnost edukačních médií. V průběhu schvalovacího řízení na MŠMT (udělování a prodlužování schvalovacích doložek) jsou dnes učebnice posuzovány také z genderového hlediska, přičemž hodnotitelé mají k dispozici propracovaný soubor kritérií (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004).

Genderová dimenze se přirozeně nejvýrazněji dotýká sociálních a humanitních předmětů (dějepisu, občanské výchovy, jazyků, sociálněgeografické složky zeměpisu). Kritickou reflexi vybraných učebnic pro sekundární stupeň vzdělávání nalezneme v několika dřívějších publikacích (Smetáčková, Vlková, 2005; Labischová, 2011; Labischová, Gracová, 2013), komplexní srovnání uceleného souboru učebnicových sad však dosud publikováno nebylo.

V rámci našeho výzkumu byla realizována komparativní analýza učebnic občanské výchovy pro základní školy z genderového hlediska. Zkoumaný soubor představuje šest kompletních učebnicových řad (6.–9. ročník), které jsou na českých školách nejčastěji používány, z nichž však pouze dvě (z nakladatelství Fraus a Nová škola) disponovaly v letech 2013–2014 platnou doložkou MŠMT.

Pro posuzování učebních textů bylo použito šest základních kritérií, stanovených pro posuzování genderové korektnosti edukačních médií (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková 2004, s. 27–28):

1. Výběr učiva
2. Zobrazování mužů a žen v učivu
3. Doprovodné ilustrace
4. Příklady pro výklad a procvičování učiva
5. Oslovování žáků a žákyní
6. Jazykový popis

Tato kritéria byla rozšířena o dalších osm kritérií – obraz profesního života žen a mužů, rodinný život a péče o domácnost, zobrazení partnerského života, generalizující tvrzení o pohlavích, popis zevnějšku žen a mužů, přívlastky charakterizující ženy a muže, volnočasové aktivity, zobrazení slavných osobností (Niklesová 2007, s. 53–56).

Z metodologického hlediska byla kvalitativní, resp. nekvanitativní (Gavora, 2000, s. 117) analýza na základě stanovených kritérií doplněna analýzou výskytu (ano/ne).

1 Výběr učiva

Autorky *Příručky pro posuzování genderové korektnosti učebnic* stanovily tři základní otázky vztahující se k adekvátnímu výběru vzdělávacího obsahu (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004, s. 27):

1. Je učivo, které učebnice prezentuje, celistvé a výstižné?
2. Jsou jednotlivá témata pojata s ohledem k sociálním skupinám?
3. Není zde vynechána tematika, jež v sobě obsahuje i genderové hledisko?

Tabulka č. 1: Výběr učiva

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	√	√	√	√	√	√
2.	X	√	√	√	√	√
3.	X	X	X	X	X	√

Z tabulky č. 1 je patrné, že všech šest učebnicových sad z hlediska tematického záběru v zásadě odpovídá rámcovému vzdělávacímu programu – kapitoly pokrývají témata z psychologie, sociologie, politologie, práva, ekonomie či environmentální výchovy, nověji vydané edukační texty zahrnují také aktuálnější témata jako finanční gramotnost, globální problémy či lidská práva. Velmi rozdílné je však hlubší uchopení prezentovaných témat, kdy mnohé z učebnic opomíjejí významné aspekty sociální reality.

Učebnice z nakladatelství SPL-Práce & Albra se téměř nevěnuje rozličným sociálním skupinám a některé oblasti prezentuje dokonce velmi pokřiveně (blíže viz dále). Jedním z příkladů je kapitola Muž, žena, láska a vše, co k tomu patří, kde je téma redukováno výhradně na soužití heterosexuálních párů: „Sexualita znamená tělesné vztahy mezi mužem a ženou, které vznikají na základě odvěké pudové

přitažlivosti mezi pohlavími (pohlaví se cizím slovem řekne sex).“ (Valenta 8, 2003, s. 33)

Publikace nakladatelství Fraus obstály v celkovém výběru učiva lépe. Podstatná část textu se věnuje lidským právům a problémům globálního světa. Nejen že se autorky snaží dětem vštípit respekt a porozumění k sociálním menšinám, objevují se zde i úkoly pro žáky a žákyně, jež mají sloužit k uvědomění si jejich vlastních předpojatostí. Jestliže u Valenty absentuje téma homosexuality, Janošková s Ondráčkovou se v učebnici pro 9. ročník na tuto sociální skupinu v kapitole Rodina přímo zaměřují a vybízejí čtenáře a čtenářky k zamyšlení: „Jaký máš názor na manželství homosexuálních párů? Mělo by zaujímat ve společnosti stejné postavení jako manželství heterosexuálních partnerů? Měli by mít homosexuální partneři možnost uzavírat manželství, nebo by to měl být jen svazek osob stejného pohlaví? Uveď důvody pro nebo proti výchově dětí homosexuálními partnery. Vyhledej a vysvětli, co je to registrované partnerství.“ (Janošková, Ondráčková 9, 2006, s. 45)

V učebnicích nakladatelství Nová škola je věnován značný prostor sociálním skupinám, zejména pak rodině, národnostním menšinám, a také se zde setkáme se zmínkami o homosexuálních párech. Učivo je žákům a žákyním předkládáno objektivně, autoři mají snahu zabývat se tématy bisexuality, transsexuality či a transvestitismu. (Lunerová, Šterba, Svobodová, 2011) Setkáme se zde mimo jiné se snahou reflektovat úsilí o zrovnoprávnění postavení mužů a žen v rodině: „V současné době je postavení mužů a žen v rodině rovnoprávné. V dnešní době jsou např. někteří otcové na rodičovské dovolené a matky zabezpečují finanční zázemí rodiny.“ (Skácelová, Mrázová 6, 2010, s. 29)

V učebnicové sadě z autorské dílny Nakladatelství Olomouc je patrný zřetel k různým sociálním skupinám (národnostním menšinám, hendikepovaným osobám či homosexuálům), avšak největší prostor je také zde věnován národnostním a náboženským minoritám a postavení mužů a žen ve společnosti komplexněji probíráno není. Výjimku tvoří dvě spíše izolované zmínky. V kapitole Manželství očima paragrafů se pod definicí manželství objevuje (menším písmem) pojem feminismus: „Feminismus – sociální hnutí vycházející z přesvědčení o nevýhodné, horší nebo také ponižující situaci žen ve společnosti ve srovnání

s postavením mužů. Dále se budeme zabývat teorií genderu, která feminismus obhajuje.“ (Hrachovcová a kol. 8, 2005, s. 160) S termínem se v této pasáži již dále nepracuje, bezprostředně následuje kvíz vztahující se k uzavírání sňatku. O několik stran dále se autoři vracejí k „slíbené“ teorii genderu. V kapitole Rodina pod lupou je uvedena (opět menším písmem) definice genderu a navazuje na rodinné modely (jak se k sobě rodiče vzájemně chovají, jak spolu hovoří apod.): „Gender (čti džender) = v angličtině rod. Odlišuje biologickou podstatu lidí (pohlaví = sex) od vlivů společenských, kulturních a historických, které formují dnešní pohledy na postavení žen a mužů ve společnosti. Teorie genderu si všímá psychologických, sociálních a kulturních rozdílů mezi muži a ženami a hledá jejich původ.“ (Hrachovcová a kol. 8, 2005, s. 166)

Obě definice jsou do výkladového textu začleněny neorganicky, není z nich zřejmá podstata problému. Na pojmy nenavazuje učební látka, příklady, úkoly pro žáky ani ilustrace. Autoři se nepokoušejí osvětlit konkrétní příčiny rozdílů mezi muži a ženami, dokonce se ani nevyjadřují k současnému postavení mužů a žen v rodině nebo práci.

Další učebnicová řada z nakladatelství SPN věnuje jistý prostor rodině, školnímu a pracovnímu kolektivu i etnickým a náboženským menšinám. Tématu sexuálních menšin se autoři vyhýbají, pouze zmiňují, že existuje láska mezi osobami stejného pohlaví. Rovněž genderové socializaci se tvůrci přímo nevěnují, nalezneme zde pouze ojedinělé konstatování týkající se genderových rolí, navíc nepříliš vhodně formulované: „Role ženy – manželky a matky – je nezastupitelná. Dnes víme, že její postavení je rovnoprávné. [...] Muž – manžel a otec – není pánem ženy, je partnerem a přítelem. Jeho úkol nespočívá jen v hmotném zajišťování rodiny, jeho nezastupitelnost je v jeho otcovství.“ (Dudák a kol. 8, 1999, s. 66)

Ve dvouročnickové učebnici nakladatelství sice není pojem gender přímo vysvětlen, autoři však připomínají problematiku genderových stereotypů a snaží se žákům a žákyním vznik těchto předsudků objasnit a vyvrátit je. Již v úvodu prvního dílu učebnice je dětem položena otázka k zamyšlení: „Zkuste si ujasnit představy, které máte o rolích chlapců a dívek (mužů a žen). Chovají se chlapci a dívky stejně? Smějí chlapci plakat? Mohou si dívky hrát na kovboje? Slyšeli jste o ženách, které řídí

letadlo nebo opravují auta? Vedou muži domácnost? Pracují muži v jeslích a školkách jako učitelé? Mají ženy pracovat u hasičů? Mají otcové krmit a přebalovat malé děti?“ (Horská a kol. 6/7, 2003, s. 17) Tvůrci v duchu pedagogického konstruktivismu nepředkládají žádná řešení ani správné odpovědi na dané otázky, vše závisí na diskusi dětí ve třídě a rovněž na erudici učitele, jak bude s podněty dále pracovat.

2 Zobrazování žen a mužů v učivu

Zobrazování žen a mužů v učivu významně ovlivňuje přijetí sociálních rolí i vnímání genderové identity vlastní i druhých lidí. Zkoumané učebnice byly posuzovány dle otázek (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004, s. 27):

1. Nabízí učebnice různé variace životních stylů žen a mužů, ne pouze obvyklé vazby žen s péčí o rodinu a mužů s majetkem a vládnutím?
2. Prezентuje učebnice ženy a muže jako různorodé skupiny, kdy v rámci jednoho pohlaví existují větší rozdíly než mezi pohlavními skupinami komplexně?
3. Zabývá se učebnice důvody, jež zapříčinily absenci žen a mužů v jistých sférách společenského života?
4. Podporuje učebnice kooperaci žen a mužů, rovnocenné vztahy a překonání rivality mezi pohlavími?

Tabulka č. 2: Zobrazování žen a mužů v učivu

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	X	√	√	X	X	X
2.	X	√	√	X	X	√
3.	X	X	X	X	X	√
4.	X	X	X	X	X	√

Učebnice nakladatelství SPL-Práce & Albra v těchto aspektech zcela neuspěly. Autor se pokusil o netradiční koncepci výkladu založenou na příběhu chlapce Romana, který v ich-formě provází čtenáře nejrozličnějšími oblastmi výchovy k občanství. Spolu s ním prožívají četná dobrodružství také jeho čtyři kamarádi – dětem je tedy prezentován jakýsi

zábavný a přitažlivý „chlapecký svět“. Dívky v knize zastupují především sestra Věra, sestřenice Katka a spolužačka Ilona, třídní miss (Valenta 6, 2007, s. 34). Mnohé formulace více upevňují, než odbourávají genderové stereotypy tradičních mužských a ženských sociálních rolí. V kapitole věnované rozdělení domácích prací se píše, že „Máma vaří, nakupuje, pere a žehlí prádlo. A přitom je pořád veselá a hodná,“ zatímco tatínek „spravuje rozbité věci, natírá odřený nábytek, maluje byt apod.“ (Valenta 6, 2007, s. 42) Obdobně jsou obvyklá schémata genderových rolí utvrzována v textu týkajícím se způsobů trávení volného času: „Táta chodí v sobotu na stadion trénovat fotbal, maminka si čte módní časopisy nebo šije šaty...“ (Valenta 6, 2007, s. 14) Problematické je taktéž uvedení příjmů a výdajů rodinného rozpočtu Romanovy rodiny, v němž má matka o třetinu nižší plat než otec (Valenta 6, 2007, s. 43), což vzbuzuje dojem, že je nižší platové ohodnocení žen běžné a zcela přirozené.

Moc ve společnosti je připisována výhradně mužům, jak je tomu například v kapitole Svět a Evropa v učebnici pro 9. ročník: „Ďutínek. Vlastně se jmenuje Pavla Nováková, má slavného otce, který je poslancem parlamentu, píše novinové články a občas dokonce mluví i v televizi.“ (Valenta 9, 2007, s. 68) Ženám nejsou ani v jedné ze čtyř učebnic přiznány profesionální úspěchy, mocenský vliv či zásluhy na vědeckých objevech a společenském pokroku. Valentovy učebnice se celkově nezabývají důvody, které vedly k diskriminaci žen v různých oblastech života. Není zde zmíněn historický kontext, jenž by problém diskriminace objasnil, ani současný stav vztahů mezi muži a ženami. Žáci a žákyně nejsou vedeni ke vzájemné kooperaci mezi pohlavími, nejsou zde podněcovány snahy bourat stereotypy, a tak vzniká dojem, že odlišnosti mezi muži a ženami tvoří propast, již není možno překonat.

Sada učebnic Fraus zobrazuje muže a ženy v různých souvislostech, spojeních, vyobrazení jsou v rozličných pracovních i osobních vztazích a pozicích. Vedle „tradičních“ rolí zde (především v obrazových ilustracích) vystupuje také žena-výzkumnice, muž-umělec. Bohužel se autorky rovnosti mužů a žen v rámci výkladu konkrétněji nevěnují. Je zde sice zdůrazněna tolerance mezi lidmi, mezi různými sociálními či národnostními skupinami, ale učebnice postrádají přiblížení okruhu rovnoprávnosti mužů a žen. Kupříkladu pro kapitolu Rovnost a nerovnost

(Janošková, Ondráčková 7, 2004) se toto téma přímo nabízí. Jeden z úkolů pro žáky a žákyně sice zní: „Na začátku roku si má Kája vybrat z nabídky tři kroužky, které myslíš, že si vybere? Možnosti – přírodovědecký, gymnastika, pěvecký soubor, kopaná. Má na tvou odpověď vliv to, zda je Kája dívka nebo chlapec?“ (Janošková, Ondráčková 7, 2004, s. 65) Nakolik se však v reálné výuce dále rozvíjí diskuse o genderových rolích, je čistě na samotných učitelích, vlastní učebnice téma dále nestrukturuje.

V nejnověji vydaných publikacích (nakladatelství Nová škola) je učivo prezentováno korektně s ohledem na dívky i chlapce, na jejich potřeby, vnímání i zkušenosti. Muži i ženy jsou představeni i v méně „typických“ rolích např. muži politici, vojáci, panovníci, ale i muži pečující o děti či v pozici humanitárních pracovníků. Ženy jsou rovněž v učebnicích prezentovány v tradičních rolích i těch méně obvyklých, nacházejí se zde příklady úspěšných českých sportovkyň (Martina Sáblíková, Věra Čáslavská, Martina Navrátilová), panovnic (Marie Terezie, královna Alžběta) a umělkyně (Emma Destinová, Božena Němcová), ale také příklady obyčejných žen, jež mají vysoký společenský status (manažerka, starostka, soudkyně).

Nejvíce se tematice genderových stereotypů věnují autoři v kapitole Rodina má své zvyklosti: „Každý si připravte 6 kartiček. Vždy na dvě kartičky napište vlastnosti, které bývají často stereotypně vnímány jako: a) typicky ženské, b) typicky mužské, c) společné pro muže a ženy. Celá třída pak přiřadí své kartičky do sloupců označených: ženské, mužské, společné. Poté se rozdělte do několika skupin a diskutujte o následujících otázkách: Jaké výhody přinášejí mužům/ženám jejich ‚typické‘ vlastnosti a to, že je od nich okolí očekává? Jaké nevýhody přinášejí ženám/mužům jejich ‚typické‘ vlastnosti a to, že je od nich okolí očekává? Existují některé vlastnosti, které by vás překvapily na muži/ženě? Svě závěry prezentuje před třídou.“ (Skácelová, Mrázová 6, 2010, s. 29) Nicméně ani v této učebnicové řadě není gender pojednán jako samostatné téma. Autoři se hlouběji nezabývají příčinami nerovného postavení mužů a žen v různých oblastech společenského a profesního života.

Další publikace z Nakladatelství Olomouc nenabízí variabilní zobrazování mužů a žen. Ženy jsou zpravidla spojovány s péčí, starostí

o domácnost, touhou po kráse, zastávají profese méně kvalifikované, např. uklízečka, švadlena, kuchařka, navíc jsou zobrazovány jako upovídané „drbný“: „Tak třeba deset deka salámu a dvě housky mají ustálenou kvalitu, ale kvalita prodavaček je různá. Jedna nám tuto krmi hodí na pult jako potulnému psu, jiné musíme své náročné přání dvakrát opakovat, protože se baví se svou kolegyní o tom, co ‚von jí řek a co vona odpověděla‘, a naše slova vnímala jen jako neodbytný bzukot mouchy, na další musíme počkat, až za kretonovým závěsem dotelefonuje atd.“ (Hrachovcová a kol. 7, 2004, s. 130)

Naopak zájmy mužů se v uvedených učebních textech obracejí spíše k věcem veřejným, ke sféře politické moci a vlády. Již v úvodu učebnice pro 6. ročník si můžeme všimnout rozdílných pohledů na zájmy chlapců a dívek. Při organizování výletu by se Petr jakožto hoch chtěl raději podívat na Pražský hrad, kde sídlí prezident, zatímco dívka Lucie tíhne spíše k rodině: „Ještě se nedohadujte o tom, že Petr by rád do Prahy na Hrad a Lucka do Znojma za babičkou.“ (Hrachovcová a kol. 6, 2004, s. 15)

Podobně v učebnicích SPN je zřetelně rozdělena „domácí“ a veřejná sféra: „Učí-li maminka zvládat spíše to, co se děje uvnitř rodiny, otcové pomáhají rozumět tomu, co se děje hlavně mimo domov.“ (Dudák a kol. 8 1999, s. 67) Mužům zde není vlastní starost o rodinu, naopak jsou vyzdvihovány jejich zásluhy vědecké, sportovní, pracovní: „Podnikat je možné téměř ve všech povoláních – truhlář podniká ve vlastní dílně, učitel dává soukromé hodiny, zubař pracuje ve vlastní ordinaci.“ (Dudák a kol. 8, 1999, s. 78) Genderové difference jsou v textu spíše zdůrazňovány a prezentovány jako dané. Například v kapitole Člověk a dospívání autoři uvádějí, že již v mladším školním věku začínají vznikat mezi oběma pohlavími rozdíly, které určují mužské a ženské role pro celý život: „Kluci s holkama sice většinou stále ještě v partě jsou, ale objevují se typicky klukovské a typicky holčičí hry a činnosti, které už ale druhé pohlaví nechápe.“ (Dudák a kol. 7, 2004, s. 17) Ženy a muži mají podle autorů jiné zájmy a vzájemně si nejsou schopni plně porozumět.

Ani poslední sledovaná sada učebnic (nakladatelství Fortuna) nepřináší větší variantnost ve způsobech životních stylů mužů a žen, ve výkladové části převažují neutrální slova člověk nebo lidé. Místy je přímo

akcentována nezbytnost rovných příležitostí: „Ženy jsou rovnoprávné s muži. V pracovním životě by se proto měly uplatňovat ve všech povoláních a za stejných podmínek jako muži.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 109) Jako jedna z mála analyzovaných řad zmiňuje také historické kořeny genderové nerovnosti ve společnosti a proces ženské emancipace v moderní společnosti: „Podřízené postavení vdaných žen v rodině vyplývalo z jejich závislosti na manželech jako živitelích rodiny. [...] V první polovině 20. století se však ženy postupně osvobozovaly z hospodářské závislosti na mužích. Stále častěji se uplatňovaly a uplatňují v různých zaměstnáních i v samotném výdělečném podnikání.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 67) Zdůrazněno je legislativní zakotvení rovného postavení žen a mužů v České republice: „Oba manželé mají v rodině stejná práva a stejné povinnosti k sobě navzájem i vůči svým dětem.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 68)

3 Doprovodné ilustrace

Pro hodnocení ikonického textu v učebnicích byly zvoleny následující otázky (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004, s. 28):

1. Jsou v ilustracích zobrazeni muži i ženy stejnou měrou, mají stejnou důležitost, pravomoc?
2. Nejsou ilustrace, jež jsou spojeny s muži a ženami, genderově stereotypní, např. muži jsou spojováni s mocí, majetkem a vládou?

Tabulka č. 3: Doprovodné ilustrace

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	X	√	√	X	X	X
2.	X	√	√	X	X	X

Ačkoliv se učebnice nakladatelství SPL-Práce & Albra řadí mezi ty bohatěji ilustrované, na většině obrázků nenajdeme ženy. Formy zobrazování mužů a žen v ikonickém textu prakticky kopírují pojetí textu verbálního. Majoritně se na ilustracích vyskytují muži, ženy výhradně v kontextu žena-matka nebo žena-partnerka, jiné role zde

ženy nezastupují. Zřetelně se genderové zatížení projevuje především v zobrazování jednotlivých profesí. Například žáci a žákyně 9. ročníku vidí na obrázku mezi osmi různými povoláními pouze jednu ženu – uklízečku, zatímco mužská povolání odpovídají všem kvalifikačním stupňům – učitel, starosta města, strojní zámečnick, lékař v nemocnici, zedník, vojenský pilot a družstevní rolník (Valenta 9, 2007, s. 61). V případě zobrazování řídicích funkcí a vlivných pozic je tento fakt ještě patrnější – na další ilustraci se totiž na ženy zapomíná zcela (farář, kapitán armády, přednosta železniční stanice, starosta města nebo člen obecního zastupitelstva, primář nemocnice, ředitel sňatkové kanceláře – Valenta 6, 2007, s. 40).

Autorkám a odpovědným redaktorům obrazové části jiné sady učebnic z nakladatelství Fraus se naproti tomu podařilo ilustrace vybrat tak, aby na nich bylo zobrazeno přibližně stejné množství mužů a žen, a to jak v rolích tradičních (soudce, hospodyně), tak genderově vyváženě (ženy-političky). Některé ilustrace přímo boří zažitě předsudky. Žáci a žákyně mohou spatřit například muže připravujícího v kuchyňské zástěře s nemluvnětem na rukou společně se starší dcerkou jídlo u sporáku, připojen je popisek „neúplná rodina“ (Janošková, Ondráčková 6, 2003, s. 11).

Rovněž grafická stránka učebnic nakladatelství Nová škola je pestrá, moderně pojatá, přehledná. Ikonický text neplní pouze ilustrativní funkci, nýbrž je plnohodnotným zdrojem nových poznatků, jeho analýza a interpretace je řízena souborem otázek a úkolů. Početní zastoupení mužů a žen je rovnoměrné a v převážné většině případů není genderově zatížené. Jako příklad můžeme uvést fotografii ženy sklánějící se v zaměstnání nad sedícím kolegou s písemným dokumentem v rukou a popisem „Žena na postu manažerky vykonává práci, která je obvykle vnímána jako mužská“ (Skácelová, Mrázová 6, 2010, s. 29).

Ilustrací v učebnicích Nakladatelství Olomouc je mnoho. Jsou graficky různorodé, avšak všechny jsou černobílé, čímž ztrácejí na atraktivitě. Obrázky jsou vhodně zasazeny do učebního textu, samy slouží jako edukační pomůcka, na níž je daná látka vysvětlena. Na ilustracích se v přibližně stejné míře vyskytují muži i ženy, nicméně situace, ve kterých se objevují, nejsou rovnocenné. Muži jsou tady opět v rolích

vysokých státních úředníků, politiků, vládců či vědců. U žen převažují ilustrace společensky neutrální, spojené s různými komunikačními situacemi (např. kresby postav dívek, podle kterých mají žáci a žákyně určit, co chce daná osoba sdělit). Sporné je zařazení ilustrace fixující obvyklé vnímání jednotlivých pracovních pozic ve škole (Hrachovcová a kol. 6, 2004, s. 44). Z deseti zobrazených osob jsou tři muži (ředitel, školník a tělocvikář), mezi ženami můžeme vidět kuchařku, uklízečku, sekretářku a čtyři učitelky, přičemž zde zaznamenané také stereotypy z hlediska věku (mladší pedagožky jsou štíhlejší a usměvavější, starší působí přísněji).

Ani v učebnicích SPN nejsou ženy a muži zastoupeni stejnou měrou. Kresleným průvodcem výkladu je zde jakýsi postarší, patrně „moudrý a zkušený“ muž, který se objevuje v různých profesních pozicích, např. jako zubař, profesor či učitel. Zobrazení mužů a žen v tradičních rolích je příznačné také pro tyto publikace, upevňován je například stereotyp neúplné rodiny tvořené výhradně matkou a dětmi s absencí otce (Dudák a kol. 8, 1999, s. 52).

Poslední hodnocená učebnicová řada z nakladatelství Fortuna se vyznačuje přetížením verbální textovou složkou, ilustrací zde nalezneme minimum (vždy pouze v úvodu začínající kapitoly), nijak se s nimi neworkuje, zobrazují takřka výhradně muže (pouze na dvou obrázcích ze šestnácti se vyskytují ženy, a to ne samostatně, ale v doprovodu mužů).

4 Příklady pro výklad a procvičování učiva

Pro posuzování příkladů k výkladu a k procvičování učební látky byla stanovena následující dílčí kritéria (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004, s. 28):

1. Jsou v učebnici uváděny příklady z různých sfér života, tzn. společenský život, veřejný život, každodenní všední zážitky?
2. Je učivo interpretováno pomocí příkladů tak, aby bylo stejně srozumitelné chlapcům i dívkám?
3. Nemá jedno z pohlaví v učebnici aktivnější roli?
4. Nepodněcuje způsob vysvětlování látky ke stereotypům ve vnímání žen a mužů?

Tabulka č. 4: Příklady pro výklad a procvičování učiva

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	√	√	√	√	√	√
2.	X	√	√	√	√	√
3.	X	√	√	√	X	√
4.	X	√	√	X	X	X

Publikace z nakladatelství SPL-Práce & Albra pěstují představu uzavřeného chlapeckého světa party přátel. Právě z jejich životů jsou příklady uváděny převážně, ať už se jedná o zážitky z volnočasových aktivit, školy, rodiny, či o obecnější společenské otázky (politika, ekonomika a sociální problémy). Chlapci mají aktivnější a důležitější roli, dívky zde vystupují většinou toliko pro dokreslení situace.

Pozastavme se u tohoto příkladu: „Kluci tvrdili, že prezident v sukni je ostuda, kdežto já prohlašoval, že ženská na funkci prezidenta není ve světě nic neobvyklého a navíc sukně Iloně moc sluší a Ilona je docela rozumný tvor. Tedy na to, že je to holka.“ (Valenta 7, 2003, s. 91) Hlavní hrdina sice obhájí postavení žen ve vysokých politických funkcích, přesto výrok implikuje despekt k ženám obecně a zdůrazňuje jejich vnímání skrze vzhled, nehledě na přesvědčení, že rozumná dívka je spíše výjimkou.

Naopak obě sady učebnic, které mají v současnosti platnou doložku MŠMT (Fraus a Nová škola) se vyznačují značnou vyvážeností. Příklady jsou nejčastěji uváděny z oblastí, které jsou blízké jak ženským, tak i mužským zkušenostem, jsou převážně genderově neutrální, vycházejí z veřejného i soukromého života, figurují v nich dospělí i děti. Úkoly jsou aplikovány do běžného života tak, aby byla látka žákům srozumitelná: „Představte si, že jedete s rodiči na prázdniny do Rakouska. Chcete vyměnit české koruny za eura. Víte, na který řádek a sloupek se budete na kurzovním lístku dívat?“ (Laicmanová 9, 2012, s. 33)

Většina příkladů učebních textů z nakladatelství Olomouc se inspi-ruje běžným dnem dítěte, figurují v nich chlapci i dívky. Vyskytují se však i zjevné a nápadné nedostatky, kupříkladu v poznámkách ke společenskému chování: „Dívky by se měly naučit chodit, po ulici i jinde. Je to slabá stránka našich žen, způsobuje to jistě i jejich velké zatížení

– nákupní tašky, spěch – zaměstnání, školka, domácnost. Ale co jejich elegantní chůze...? [...] Zvláště není slušné prohlížet si příliš dlouho a nápadně dámské nožky.“ (Hrachovcová a kol. 7, 2004, s. 128)

Také v příkladech z dílny nakladatelství SPN vystupují jako hlavní aktéři častěji muži, což souvisí s užíváním generického maskulina. Jestliže v ukázce žena figuruje, pak je obvykle charakterizována některým z genderových stereotypů: „Účastníky koncertů Michaela Jacksona jsou nejčastěji mladí lidé kolem 14 let. Mnozí (zejména dívky) při představení ze samého nadšení omdlávají.“ (Dudák a kol. 7, 2004, s. 30) Tradičně jsou v pohledu na ženy zdůrazňovány silné emoce, často se chovají hystericky a neumějí se ovládat. Příkladem akcentu na vztahy a jejich prožívání je další ukázka z podkapitoly Jaké máme city: „Katka – Hančina nejlepší kamarádka – se začala kamarádit nejen s Hankou, ale také s Lídou. Hanka kvůli tomu s Lídou nemluví a Katce vyčítá, že je falešná. Je tomu tak opravdu? Nežárli Hanka trochu?“ (Dudák a kol. 8, 1999, s. 22)

Učebnice z nakladatelství Fortuna obsahují nejčastěji příklady z oblasti dětem blízké, ze školního prostředí, z kolektivu vrstevníků: „Alena se věnuje závodně gymnastice, takže chodí několikrát týdně na trénink a o víkendech jezdívá na soutěže. Cítí se někdy proto tak unavená, že se ani nemůže soustředit na učení.“ (Horská a kol. 6/7, 2003, s. 70)

Některé z nich však mohou posilovat předsudky vůči opačnému (i stejnému) pohlaví, hoši jsou kupříkladu spojováni s úsilím o ovládnutí ostatních: „Tomáš touží po uplatnění svého vlivu na ostatní. Usiluje o moc nad svými spolužáky tím, že jim rozkazuje a snaží se je donutit dělat to, co chce, násilím. Když jeho rozkazy neplní, vyhrožuje jim a dokonce se s nimi pere.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 21)

5 Oslovování žáků a žákyň

Z hlediska oslovování jsme se zaměřili na následující dvě otázky (Valdřová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004: 28):

1. Není zde přespříliš užíváno generické maskulinum?
2. Věnuje učebnice ve svém výkladu pozornost na děvčata i hochy ve stejné míře?

Tabulka č. 5: Oslovování žáků a žákyň

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	X	√	X	X	X	X
2.	X	√	√	√	X	√

Autor učebnicové řady z nakladatelství SPL-Práce & Albra se přímému oslovení v převážné části textu vyhýbá – pro zadávání úkolů používá druhé osoby singuláru nebo plurálu (ty, vy). V ostatních pasážích je použito výhradně generické maskulinum: „Představ si, že jsi úspěšným a bohatým podnikatelem. Vypiš na papírek 3–5 činností a záležitostí, které bys sponzoroval v místě bydliště.“ (Valenta 7, 2003, s. 28) Jedním z mála příkladů, kdy se otázka vztahuje na muže i ženy, je tento: „Co bys dělal(a), kdybys spatřil(a) svoji spolužačku, jak z chodníku rozmlouvá s řidičem s cizí SPZ (státní poznávací značkou) a po chvilce váhání k němu přisedá a odjíždí?“ (Valenta 6, 2007, s. 47)

Naopak autorky čtyř publikací nakladatelství Fraus ani jedno z pohlaví neupřednostňují, slova jsou rozdělena lomítkem, závorkou nebo spojkou – mužské a ženské tvary slov jsou si tak rovnocenné: „Kterými způsoby lze nabýt vlastnictví? Přemýšlel (a) jsi někdy nad tím, kdo je ‚majetný‘ člověk? Chtěl(a) bys i ty být majetný/majetná?“ (Janošková, Ondráčková 9, 2006, s. 21)

Autoři učebnic nakladatelství Nová škola používají při zadávání úkolů především slovesné tvary 2. osoby množného čísla (vysvětlete, utvořte, zjistěte apod.). Nejčastější výrazy, jež autoři používají v generickém maskulinu, jsou žáci, učitel, politik: „Rozdělte se na dvě skupiny. Jste politici fiktivního státu a jednáte o vstupu do EU. Jedna skupina bude pro vstup, druhá proti. Shromážděte co nejvíce důvodů, které budete v následné diskuzi obhajovat.“ (Laicmanová 9, 2012, s. 71) Místy se však objevuje i korektnější vyjádření: „Vytvořte soupis vlastností ideálního učitele (učitelky). Napište, jak by se měl chovat k žákům. Stejným způsobem vytvořte svou představu ideálního žáka (žákyně).“ (Lunero-vá, Štěrba, Svobodová 7, 2010, s. 14)

Generické maskulinum převažuje v učebnicích Nakladatelství Olomouc: „Znáte dobře své kamarády ze třídy. Vezměte každý kousek papíru, rozmyslete se, koho ze spolužáků chcete podarovat a svůj dar

na papír napište (např. kopací míč, hudební nahrávku...).“ (Hrachovcová a kol., 6., 2004, s. 19) Ženské tvary absentují nejen v zadání úkolů, ale i v samotné výkladové části učiva, např. pouze mužské tvary starosta, primátor, ředitel apod.

Taktéž učebnice nakladatelství SPN a Fortuna obsahují genericke maskulinum jak ve výkladové části, tak v příkladech a ukázkách, nejčastěji pro označení vyučujících, žáků a profesí: „Učitel a žák totiž pracují na společném úkolu – vychovat a vzdělat nového člověka. Ve skutečnosti je ale o vzájemné ovlivňování, o sebevýchovu a sebevzdělání všech: žák může být vychován a vzdělán pouze tehdy, když o to sám usiluje a nenechá se učitelem pouze tlačit.“ (Dudák a kol. 6, 1999, s. 11) Jen výjimečně narazíme na substantivum v ženském i mužském rodě: „Mezi dobrými kamarády si zpravidla najdeme i upřímného přítele: přátelství je hlubší a důvěrnější vztah než kamarádství. Přítelkyni nebo přítele si vybíráme na základě jeho osobních vlastností.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 15) V učebních textech nakladatelství Fortuna jsou však děvčata uváděna v modelových situacích, jsou zde zmínky o ženských hnutích, zájmech apod.

6 Jazykový popis

Hodnotíme-li tedy jazykový popis, zaměřujeme se na tyto dimenze (Valdrová, Smetáčková-Moravcová, Knotková-Čapková, 2004: 28):

1. Užívá učebnice odpovídajících pojmenování pro dané skupiny, ne-užívá pejorativních výrazů při líčení témat zabývajících se genderem?
2. Není jisté pohlaví spojováno se stereotypními obsahy?
3. Není v učebnicích užíváno pořekadel, jež by podporovaly stereotypy o mužích a ženách?

Tabulka č. 6: Jazykový popis

	SPL-Práce & Albra	Fraus	Nová škola	Olomouc	SPN	Fortuna
1.	X	√	√	√	√	√
2.	X	√	√	X	X	X
3.	X	√	√	√	X	√

V učebnicích SPL-Práce & Albra jsou problematizovány především etnické heterostereotypy a předsudky: „Je to Cikán a ti kradou.“ Na výroku jsou demonstrovány předsudky příslušníků majoritní společnosti vůči jiným sociálním či národnostním skupinám a tato problematika je v učivu relativně důkladně rozebírána: „Musíte vědět, že příslušníci všech národů a národnostních menšin žijících v České republice mají stejná práva a stejné povinnosti. Všechny národy jsou si rovny. Žádný národ na světě není lepší či horší než ten druhý.“ (Valenta 6, 2007, s. 105–106) Naproti tomu je text zatížen množstvím neakceptovatelných stereotypů genderových, jednostranně jsou ženy spojovány kupříkladu s péčí o vzhled: „Pavel sedí vedle Ilony Kopecké, která je naše třídní miss...“ (Valenta 6, 2007, s. 34); „Mamka je i tak dost hezká, ale když se ještě upraví, je jako nevěsta.“ (Valenta 7, 2003, s. 52) K mužům se v těchto učebnicích často vážou přídavná jména bohatý, zábavný a chytrý.

Jazykový popis v učebnicích Fraus lze hodnotit pozitivně z hlediska všech tří kritérií. Označování různých sociálních skupin, tedy i mužů a žen je odpovídající, nenacházíme zde žádná negativně zabarvená označení. Podobně lze posoudit učebnice nakladatelství Nová škola, neobjevují se zde žádná přirovnání, rčení či pořekadla, která by záporně či kladně charakterizovala muže a ženy.

Se stereotypními konotacemi se setkáme v některých pasážích učebnic Nakladatelství Olomouc, a to především v oblasti profesní: „Rozdělte se do šesti skupin. Každá skupina prodiskutuje smysl práce jedné z těchto osob a závěry diskuze zaznamená! 1. matka dvouletého dítěte na mateřské dovolené; 2. zahradník; 3. učitelka; 4. řidič autobusu; 5. úředník v pojišťovně; 6. švadlena v továrně na konfekci.“ (Hrachovcová 9, 2004, s. 14)

Tvůrci učebnicové sady z nakladatelství SPN se dopustili několika poměrně zásadních chyb, ženy jsou označovány za méně inteligentní než muži, povšimnout si můžeme také domáckého označení ženského jména: „No teda Jano, dělej se sebou něco, podívej se, jak vypadáš. A co ty nejmladší? No jen se uč. Ono je to ale stejně zbytečné, ty jsi celá teta Bláža, a ta byla nějak hloupá.“ (Dudák a kol. 7, 2004, s. 39)

Jazykový popis v poslední sledované řadě učebnic (nakladatelství Fortuna) zásadnější jazyková kliše neobsahuje, výjimečně se setkáme s genderově zatíženými slovními spojeními citlivá dívka, silný hoch).

7 Rozšiřující kritéria

Rozšiřující kritéria jsou v podstatě zahrnuta v souboru kritérií základních, avšak představují vybrané oblasti genderové korektnosti edukačních médií průřezově a při jejich sledování se tak mohou některé rysy zkoumaných učebnic vyjevit zřetelněji.

7.1 *Obraz profesního života žen a mužů*

Jak již bylo řečeno, obraz profesního života žen a mužů je v učebnicích SPL-Práce & Albra značně odlišný. Ženy jsou spojovány s profesemi, jež jsou tradičně vnímány jako ženské, jsou zde tedy zobrazovány jako pečovatelky, uklízečky nebo prodavačky, obecně jsou jim spíše přiřazována povolání, která nevyžadují přílišné vzdělání. Muži jsou naopak spojováni se sférou vlivu, tzn. bankéři, politici a vědci.

U učebnic nakladatelství Fraus se s takovou striktní dělbou práce mužů a žen nesetkáváme. Zaměstnání zde nejsou dělena na ryze ženská či mužská, vše se zde prolíná a autorky mají snahu představit muže i ženy v méně obvyklých profesích.

Sada učebnic z nakladatelství Nová škola zobrazuje ženy a muže v různých pracovních pozicích. I ženy se zde objevují v profesích, které mají společensky významnější status, např. manažerka, úspěšná sportovkyně, politička.

Nakladatelství Olomouc je stále velmi stereotypní, co se týče profesí mužů a žen. Muži jsou stále spojováni s oblastí moci a vládnutí, zastávají vysoké společenské posty, zatímco ženy se vyskytují v profesích, které nepotřebují vysoké vzdělání nebo neobnášejí velkou míru zodpovědnosti.

Autoři učebnic nakladatelství SPN odlišují profesní oblasti na mužské a ženské: „Tak například jen mezi mužem a ženou jsou přirozené rozdíly, které pochopitelně rozlišují některá povolání na vysloveně mužská či ženská.“ (Dudák a kol. 8, 1999, s. 90) Mužská povolání jsou spojována s fyzickou silou, s mocí, vládnutím, organizačními schopnostmi. Ženských profesí se mnoho neobjevuje, pokud ano, jsou to především pomáhající profese.

V učebnicích Fortuna není uvedeno příliš mnoho příkladů pracujících žen. Povolání, v nichž už jsou ženy vyobrazeny, nemají vysoký

sociální status, např. prodavačka, uklízečka. Oproti tomu muži vykonávají různá povolání, od řemeslnických až po ty, jež vyžadují vysokou kvalifikaci. V učebnicích jsou muži např. zedníci, řidiči, učitelé, lékaři, vědci. V kapitole Kvalifikace autoři žáky a žákyně seznamují s pracovním uplatněním a uvádí, že rozdílná kvalifikace má také vliv na výši platu. Mezi devíti příklady povolání je uvedena pouze jediná žena, a to právě u příkladu s nejnižší kvalifikací: „Pouze zdravotní způsobilost bez jakékoli odborné kvalifikace, například pomocní dělníci, uklízečky.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 93)

7.2 Rodinný život a péče o domácnost

Učebnice nakladatelství SPL-Práce & Albra vyobrazuje rodinné vztahy výhradně v tradičním pojetí, ženy nadšeně pečují o rodinu a domácnost, muži zajišťují rodinu finančně.

Sada učebnic z nakladatelství Fraus nabízí i jiné alternativy rodinného života. V ilustraci (viz výše) se objevuje neúplná rodina – dvě děti a otec. Různé varianty fungování rodiny učebnice předkládá svým čtenářům také v příkladech či úkolech.

Nakladatelství Nová škola ve svých učebnicích občanské výchovy preferuje rovnoprávné postavení mužů a žen v rodině. Autoři apelují na to, že záleží především na partnerech, jak si rozdělí úlohy v rámci rodiny. Rovněž zmiňují, že v současnosti není nic neobvyklého, zůstává-li otec na rodičovské dovolené a matka rodinu zabezpečuje po finanční stránce.

V učebnicích Nakladatelství Olomouc se autoři příliš nevyjadřují k postavení mužů a žen v rodině. Nicméně v některých částech v souvislosti s péčí o domácnost a děti se objevují výhradně ženy. Na rodičovskou dovolenou odcházejí opět pouze ženy. Muži se v těchto učebnicích dětem věnují, ale fungování rodiny zajišťují především po finanční stránce.

Role mužů a žen jsou v nakladatelství SPN v této oblasti nerovnocenné. S péčí o domácnost jsou spojovány především ženy, muži se uplatňují ve veřejném životě. V kapitole, kde se přímo zabývají tématem rodiny, sice tvrdí, že muži a ženy mají v rodině stejné postavení, ale ve zbylých částech učebnic toto tvrzení popírají.

Autoři učebnic Fortuna zobrazují ženy a muže jako partnery, kteří si v rodině a péči o ni vzájemně pomáhají. O rodině a jejích členech hovoří takto: „Jsou povinni vzájemně si pomáhat a podle svých schopností a možností se snažit o zvyšování hmotné a kulturní úrovně celé rodiny.“ (Horská a kol. 8/9, 2005, s. 67)

7.3 Zobrazení partnerského života

Na zobrazení partnerského života není v učebnicích SPL-Práce & Albra kladen velký důraz, s výjimkou kapitoly o vzniku manželství a rodiny. Zdůrazňována je vzájemná podpora a láska partnerů, jen v jedné pasáži je manžel popsán jako žárlivec.

Učebnice Fraus se rovněž hlouběji nevěnují partnerským vztahům a ani zde se neobjevují žádné tradiční předpojatosti, za něž považujeme submisivní postavení ženy a dominantní postavení muže v partnerském vztahu.

Velmi komplexně je partnerský život vykreslen v učebnicích Nová škola. Objevují se zde manželé, registrovaní partneři i lidé, kteří se milují, ale nejsou spojeni žádným formálním svazkem. Autoři těmito příklady ukazují širokou škálu partnerských vztahů, v nichž se sami žáci a žákyně mohou během života ocitnout.

Autoři publikací z Nakladatelství Olomouc uvádějí příklady různých emočních vztahů, např. homosexuální pár, láska k narkomanovi, vztah s osobou jiného náboženského vyznání. Autoři se zde ale zabývají spíše reakcemi okolí a samotnému zobrazení partnerského života příliš pozornosti nevěnují.

Sada učebnic z nakladatelství SPN vyčleňuje partnerským vztahům prostor relativně dostatečný, omezuje se však na heterosexuální partnerství. Podobně se vztahy především v rámci tradiční rodiny zabývají autoři učebnic z nakladatelství Fortuna. Uvádějí, že cílem manželství je založení rodiny, muž a žena mají v manželství rovnocenné postavení.

7.4 Generalizující tvrzení o pohlavích

Generalizující tvrzení o pohlavích se v učebnicích nakladatelství SPL-Práce & Albra vyskytují hojně. Narazíme zde na výroky typu „všichni

chlapci mají rádi dobrodružství, každá holka se chce vdávat“. Je zřejmé, že podobná konstatování mohou vést u dětí v pubertě k pochybám, zda jsou „správným klukem“ či „správnou holkou“, jestliže některou z uvedených hodnot nesdílejí.

Generalizující tvrzení se naopak prakticky neobjevují v učebnicích nakladatelství Fraus a Nová škola. Tyto texty spíše podněcují k zamyšlení nad pravdivostí a přijatelností generalizace, zdůrazňována je jedinečnost každého jedince. Chlapci a dívky tak mohou utvářet svou osobnost podle svých zájmů, cílů a přesvědčení, ne na základě genderově zatížených očekávání.

Učebnice z Nakladatelství Olomouc a Fortuna neobsahují přímo tvrzení, jež by způsobem zobecňovala „vlastnosti“ jednoho či druhého pohlaví. Nenachází se zde spojení každý chlapec, každá dívka apod. V tomto ohledu je můžeme považovat za relativně neutrální.

Autoři učebnic SPN sice nepoužívají takové množství generalizujících tvrzení jako první hodnocená řada (SPL-Práce & Albra), přesto zde nalezneme zobecňující výroky implikující odlišnost pohlaví (zejména dívky, především muži).

7.5 Popis zevnějšku žen a mužů

Mužskému vzhledu se v učebnicích nakladatelství SPL-Práce & Albra nepřikládá důležitost, pokud má vzhled muže nějaký nedostatek, je snadněji překonatelný než nedostatek na kráse ženy. U žen je naopak kladen důraz na krásu a několikrát je i v učebnici zmíněn (viz výše).

U učebnic Fraus se s popisem zevnějšku vůbec nesetkáváme. V díle pro 7. ročník se pouze setkáváme s kapitolou Krása kolem nás a její část se věnuje kráse člověka a módě. V této souvislosti jsou probírány poruchy příjmu potravy.

Vzhled žen a mužů v učebnicích z nakladatelství Nová škola není nijak popsána ani se k němu autoři nevyjadřují. Popis, vztahující se k vizáži, se nachází pouze v kapitole Kultura a umění, kde je jako příklad odlišnosti kultur otištěna fotografie masajského muže s popiskem: „Způsob zdobení svobodných mužů z kmene Masajů.“ (Lunerová, Šterba, Svobodová 7, 2010, s. 41)

Nakladatelství Olomouc se vzhledových aspektů již dotýká častěji. Ženy bývají charakterizovány jako ty, které dbají na svou vizáž, a společnost to od nich také očekává. Zevnějšek mužů popisován není.

V učebnicích SPN je tématu věnována spíše okrajová pozornost. Pouze v díle pro 7. ročník je v kapitole Životospráva a zdravý životní styl uvedeno, jak je pro naše tělo důležité sportovat a zdravě jíst. Pro chlapce je důležité zejména posilovat vůli, ovšem dívky by měly cvičit, aby byly krásné: „Můžete se sami rozhodnout pravidelně cvičit. Otušovat se. Pro chlapce to bude malá zkouška jejich pevné vůle, pro děvčata zase příspěvek k lepší pleti a celkovému držení těla.“ (Dudák a kol. 7, 2004, s. 50)

V učebnicích Fortuna se fyzického vzhledu týkají pouze pasáže vysvětlující tělesné změny v období puberty.

7.6 Přívlastky charakterizující ženy a muže

Již jsme uvedli, že publikace z nakladatelství SPL-Práce & Albra obsahují četné výroky, které ženám připisují menší inteligenci a silnými emocemi vedené jednání, ženy se starají především o vzhled. Jsou tedy vyobrazeny jako hloupé, hysterické, ale krásné. Typický muž v těchto učebnicích neoplývá nádherným vzezřením, za to je moudrý, úspěšný a racionální, svým spolužačkám či partnerkám uděluje rady a usměrňuje je.

Autorky nejnověji vydaných učebnic z nakladatelství Fraus a Nová škola se ve svých učebnicích snaží vyhýbat jakémukoliv spojování pohlaví s určitou charakteristikou. Mužům i ženám jsou tak připisovány stejné vlastnosti a kvality, nepřispívají tím k utváření genderových stereotypů.

V učebnicích Nakladatelství Olomouc jsou ženy spojovány s péčí o rodinu, a to především na ilustracích, v rovině verbálního textu však takováto vyjádření nenajdeme.

Ani autoři učebnic nakladatelství SPN a Fortuna mnoho přívlastků, které by charakterizovaly jedno či druhé pohlaví, neuvádějí. Pokud ovšem je ženám či mužům nějaký příznak prisouzen, lze jej vzhledem k užití generického maskulina pokládat za stereotypní. Muži jsou podnikaví, inteligentní, pracovití. Práce je pro muže vlastně koníčkem, dá

se říct až drogou, jak to dokazuje příklad workoholismu: „Nejčastěji se tato závislost vyskytuje u řídících pracovníků, podnikatelů, vyšších úředníků, kteří často nahrazují svůj osobní život prací.“ (Dudák a kol. 8, 1999, s. 85)

7.7 *Volnočasové aktivity*

Učebnice nakladatelství SPL-Práce & Albra jsou na nenásilném seznámení žákyň a žáků s vybranými tématy společenského a občanského života prostřednictvím volnočasových prožitků hlavních aktérů knihy v zásadě postaveny. Parta chlapeckých přátel založila tábornický klub Modrý šíp, hlavní hrdina Roman kromě toho navštěvuje ještě modelářský kroužek a tenis. Roman se zmiňuje i o své rodině, přičemž zájmy jednotlivých členů jsou genderově určeny: „Táta chodí v sobotu na stadion trénovat fotbal, maminka si čte módní časopisy nebo šije šaty a Věra vyhrává s kapelou na odpolední diskotéce.“ (Valenta 6, 2007, s. 14) Dívky se v této učebnicové řadě kupříkladu nevěnují sportu.

Učebnice Fraus žádné takové dělení neuplatňují, na ilustracích si můžeme všimnout, že ženy i muži sportují, věnují se umění či navštěvují kulturní akce. V kapitole Rovnost a nerovnost je zařazen úkol, který žáky a žákyně nabádá k zamyšlení se nad tím, jaký vliv má pohlaví na výběr zájmových kroužků (viz výše).

Příklady volnočasových aktivit v učebnicích Nová škola jsou pestré. Muži i ženy se věnují podobným činnostem, obě pohlaví sportují, zajímají se o kulturu, tráví volný čas s přáteli. Zájmy autoři nedělí na ženské a mužské.

Zájmová činnost v učebnicích Nakladatelství Olomouc není rozdělena na mužskou a ženskou. Chlapci stejně jako dívky chodí do tanečních kroužků, sportují, chodí na výlety.

Nakladatelství SPN uvádí mnoho příkladů trávení volného času. Nabízí žákům a žákyním různé podněty, jak smysluplně a zábavně by svůj volný čas mohli zaplnit. Bohužel i zde hodnotí některé záliby jako typicky mužské a ženské. „Chlapci mají sklon spíše k technice, například stavějí modely, děvčata třeba k vytváření různých ozdob a podobně.“ (Dudák a kol. 7, 2004, s. 46)

Sada učebnic Fortuna stejně jako ostatní sady uvádí velké množství příkladů různých způsobů trávení volného času. Dokonce v těchto učebnicích věnují tématu celou jednu kapitolu s názvem Využívání volného času. (Horská a kol., 2003) V této části si autoři dali záležet na rozmanitosti zálib chlapců a dívek. Přesto jsou patrné rozdíly mezi trávením volného času u žen a mužů. Ženy zajímají především ruční práce, četba, schází se s ostatními kamarádkami: „Pavla se nadchne pro každou oblast činnosti, s kterou se seznámí. Když uvidí, co její kamarádka pěkného upletla, začne se učit plést.“ (Horská a kol. 6/7, 2003, s. 169) Zájmy mužů se týkají především techniky (počítače, stavba modelů): „Petr tráví hodiny stavbou modelů letadel. Martin se ve svém volném čase věnuje hlavně práci s počítačem: počítačovým hrám, sestavování jednoduchých programů, s pomocí počítače se i učí.“ (Horská a kol. 6/7, 2003, s. 169)

7.8 Zobrazení slavných osobností

Při zobrazení slavných osobností jsou v učebnicích nakladatelství SP-Práce & Albra použity příklady z českých i světových dějin. Objevují se zde např. Dvořák, Janáček, Sokrates či Alexandr Makedonský. V žádné z učebnic se však nevyskytuje příklad známé ženy, který by dokazoval, že i ženy mají podíl na dnešním obrazu světa.

Autorky učebnicové řady z nakladatelství Fraus uvádějí alespoň některé významné ženy české minulosti. V části věnované právě slavným osobnostem se tak vedle Karla Havlíčka Borovského nebo Bedřicha Smetany objevují i Ema Destinová či Božena Němcová.

Asi nejpestřejší škálu důležitých postav nabízí učebnice z nakladatelství Nová škola. Nejsou zde uvedeny pouze ženy z oblasti kultury, zmíněny jsou také úspěšné sportovkyně, např. Ema Destinová, Věra Čáslavská, Martina Sáblíková, Božena Němcová, Martina Navrátilová, dále se zde objevily i příklady známých žen ze zahraničí.

Nakladatelství Olomouc ve svých učebnicích příliš mnoho slavných žen nezobrazuje. Objevují se v nich toliko Božena Němcová a Ema Destinová, naopak slavných mužských jmen nalezneme v publikacích velké množství, a to z různých sfér života v minulosti i současnosti (vědci, umělci, sportovci, politici).

V učebnici nakladatelství SPN pro 7. ročník jsou slavné osoby zařazeny do kapitoly Já a moje city (Dudák a kol., 2004), kde je probírán obdiv k populárním zpěvákům, hercům a sportovcům u mladé generace. Uvedeny jsou převážně zahraniční mužské hvězdy, Michael Jackson, Leonardo DiCaprio, skupiny Kelly Family a Lunetic, mezi nimi jen jediná žena (Pamela Andersonová). V díle pro 6. ročník jsou v kapitole nazvané Co naši vlast proslavilo (Dudák a kol., 1999) uvedeny české historické osobnosti – z žen však autorům stály za zmínku opět pouze Božena Němcová a Ema Destinová.

V sadě učebnic nakladatelství Fortuna se se slavnými ženami vůbec nesetkáme, pozornost však není příliš věnována ani významným mužským postavám. V kapitole Masová kultura (Horská a kol., 2003) je uveden Michael Jackson, v učebnici pro vyšší ročníky jsou jmenováni diktátoři Hitler, Stalin a Mao Ce-tung.

Diskuse a závěr

Občanská výchova na základní škole je předmětem s výrazně formativní edukační náplní, jeho posláním je rozvíjení občanských hodnot a postojů. Ze všech školních disciplín nabízí právě tato největší prostor pro uplatňování principů genderově citlivé výchovy. Základním edukačním médiem ve škole je učebnice, proto má sledování její kvality nesporný význam, obsahové analýzy se mohou stát cenným nástrojem pro orientaci pedagogů v současné učebnicové produkci.

Analyzované učebnice se z hlediska genderové korektnosti do značné míry liší. Můžeme konstatovat, že ani jedna sada učebnic plně neobstála v realizovaném hodnocení dle vymezených kritérií. Nejpozitivněji vyznívá verbální i ikonický text v nejnověji vydaných učebnicích z nakladatelství Fraus a Nová škola, které zároveň jako jediné disponují platnou doložkou MŠMT. Svou roli zde jistě sehrála skutečnost, že je hodnocení genderových aspektů součástí recenzního řízení učebnic. Autoři těchto publikací respektují potřeby chlapců a dívek, učivo prezentují tak, aby bylo oběma pohlavím srozumitelné, usilují o rovnocennou prezentaci žen a mužů v hlavních sférách života. Přesto je genderová dimenze také zde redukována na minimum, téma rovných

příležitostí není důkladně tematizováno v samostatných tematických blocích, jako je tomu v mnoha učebnicích vydávaných v zahraničí. Chybí zde historický vývoj ženské emancipace, proměny práv a povinností, není rozpracován globální náhled na společenskou roli mužů a žen (různé kultury, náboženství, otázky genderocidy atd.), vztah genderu a médií, v osobnostní a sociální dimenzi je málo prostoru věnováno genderové socializaci v konstruktivisticky pojatém didaktickém zpracování.

Učebnice Fortuna klade na genderovou problematiku ze všech sledovaných textů asi největší akcent. V jednotlivých částech učebnic jsou žákům a žákyním vysvětleny příčiny vzniku nerovností v postavení žen a mužů, zmiňují se zde i práva žen. Ačkoliv však autoři opakovaně konstatují rovnocenné postavení mužů a žen, zatížení výkladu genderovými stereotypy nalezneme hned v několika pasážích. Jsou zdůrazňovány kupříkladu rozdíly v profesní oblasti a v trávení volného času; muži vykonávají spíše prestižní povolání (lékař, soudce, právník) a mezi jejich záliby patří hlavně činnosti spojené s technikou nebo sportováním. Zaměstnání žen si nevyžaduje vysoké vzdělání či odbornost a jejich největším koníčkem jsou ruční práce.

Slabšího hodnocení dosáhly další dvě sady učebnic z nakladatelství SPN a Nakladatelství Olomouc, kde je textová rovina i ilustrace prochnuta množstvím nepřijatelných stereotypů.

Zcela neakceptovatelné je pak pojetí tzv. Valentovy řady z nakladatelství SPL-Práce & Albra. Už celková koncepce této publikace není šťastná – dětský svět je volbou ústřední klukovské party omezen na svět výhradně chlapecký, text vyznívá, jakoby se otázky společenského a veřejného života dívek příliš netýkaly. Dívky a ženy jsou na několika místech ironizovány, hodnoceny výhradně po stránce fyzického vzhledu, mají „typicky“ ženské vlastnosti (upovídanost, urážlivost, labilita), věnují se „ženským“ činnostem (ruční práce, péče o květiny). Edukační využití této učebnicové řady lze spatřovat nanejvýše jako pramen pro tematizaci genderových stereotypů ve výuce.

Je především na samotných učitelích, zda a jakým způsobem kmenové učivo prezentované v učebnicích doplní a rozšíří. K dispozici je dnes již dostatek edukačních materiálů (metodických příruček,

webových stránek, souborů pracovních listů) s vhodně rozpracovanými genderovými tématy (Smetáčková, Vlková, 2005), které mohou ve své výchovně vzdělávací činnosti využít. Zůstává otázkou, jak velká je ochota a motivace pedagogů tyto didaktické inspirace do školní praxe vnést.

Analyzované učebnice:

- DUDÁK, V. a kol. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Praha: SPN, 1999.
- DUDÁK, V. a kol. *Občanská výchova pro 7. ročník základní školy*. Praha: SPN, 2004.
- DUDÁK, V. a kol. *Občanská výchova pro 8. ročník základní školy*. Praha: SPN, 1999.
- DUDÁK, V. a kol. *Občanská výchova pro 9. ročník základní školy*. Praha: SPN, 2004.
- HORSKÁ, V. a kol. *Občanská výchova pro 6. a 7. ročník základní školy*. Praha: Fortuna, 2003.
- HORSKÁ, V. a kol. *Občanská výchova pro 8. a 9. ročník základní školy*. Praha: Fortuna, 2005.
- HRACHOVCOVÁ, M. a kol. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004.
- HRACHOVCOVÁ, M. a kol. *Občanská výchova pro 7. ročník základní školy*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004.
- HRACHOVCOVÁ, M. a kol. *Občanská výchova pro 8. ročník základní školy*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2005.
- HRACHOVCOVÁ, M. a kol. *Občanská výchova pro 9. ročník základní školy*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2004.
- JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 6 s blokem rodinná výchova. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2003.
- JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 7. Rodinná výchova 7. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2004.
- JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 8. Rodinná výchova 8. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2005.
- JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 9. Rodinná výchova 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2006.
- LAICMANOVÁ, A. *Výchova k občanství 9*. Brno: Nová škola, 2012.
- LUNEROVÁ, J., ŠTĚRBA, R., SVOBODOVÁ, M. *Výchova k občanství 7*. Brno: Nová škola, 2010.
- LUNEROVÁ, J., ŠTĚRBA, R., SVOBODOVÁ, M. *Výchova k občanství 8*. Brno: Nová škola, 2011.

SKÁCELOVÁ, J., MRÁZOVÁ, L. *Výchova k občanství 6*. Brno: Nová škola, 2010.
VALENTA, M. *Občanská výchova pro 6. ročník*. Úvaly: SPL-Práce & Albra, 2007.
VALENTA, M. *Občanská výchova pro 7. ročník*. Úvaly: SPL-Práce & Albra, 2003.
VALENTA, M. *Občanská výchova pro 8. ročník*. Úvaly: SPL-Práce & Albra, 2003.
VALENTA, M. *Občanská výchova pro 9. ročník*. Úvaly: SPL-Práce & Albra, 2007.

Literatura:

- BONKOVÁ, S. *Komparativní analýza současných učebnic občanské výchovy z genderového hlediska*. Diplomová práce (vedoucí práce D. Labischová). Ostrava: Ostravská univerzita, 2014.
- GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2000.
- LABISCHOVÁ, D. Koncept gender jako součást interkulturního vzdělávání v sociálně humanitních předmětech (s akcentem na výchovu k občanství a dějepis). In *Civilia. Revue pro oborovou didaktiku společenských věd*, 2011, roč. 2, č. 2, s. 87–101.
- LABISCHOVÁ, D., GRACOVÁ, B. *Gender ve vzdělávací oblasti Člověk a společnost*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2013.
- MOREE, D. (ed). *Než začneme s multikulturní výchovou. Od skupinových konceptů k osobnostnímu přístupu*. Praha: Člověk v tísni, 2008.
- NIKLESOVÁ, E. Edukační materiály a korektnost (genderové hledisko). In BÍNA, D., NIKLESOVÁ, E. *Hledání nových cest v didaktice slohu a literární výchovy*. České Budějovice: Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, 2007. s. 52–59.
- Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání (verze platná od 1. 9. 2013), úplné znění upraveného RVP ZV. 2013* [on-line]. Praha: MŠMT [cit. 20. 8. 2014]. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani>
- SMETÁČKOVÁ, I., VLKOVÁ, K. *Gender ve škole. Příručka pro vyučující předmětů občanská výchova, občanská nauka a základy společenských věd na základní a středních školách*. Praha: Otevřená společnost, o. p. s., 2005.
- VALDROVÁ, J., SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, I., KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, B. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. [on-line]. Praha: MŠMT [cit. 20. 8. 2014]. Dostupné z: http://www.eamos.cz/amos/kat_ger/modules/low/kurz_text.php?id_kap=15&kod_kurzu=kat_ger_6109

Kontakt na autorky příspěvku:

PhDr. Denisa Labischová, Ph.D.
Katedra výchovy k občanství
Pedagogická fakulta
Ostravská univerzita v Ostravě
Fr. Šrámka 3
709 00 Ostrava – Mariánské Hory
e-mail: denisa.labischova@osu.cz

Mgr. Sandra Bonková
Katedra výchovy k občanství
Pedagogická fakulta
Ostravská univerzita v Ostravě
Fr. Šrámka 3
709 00 Ostrava – Mariánské Hory
e-mail: sandra.bonkova@seznam.cz